

ARKEOLOGI I NORR 12

ARKEOLOGI I NORR 12

2010

ARKEOLOGI I NORR 12

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för idé-
samlingsstudier

UMEÅ UNIVERSITY
Department of
Historical, Philosophical
and Religious studies

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet

Omslagsbild:

Nolbysten i Njurunda socken, Medelpad.
Foto Bengt A. Lundberg 1999/Kulturmiljöbild.

Utgivare och distribution:

Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige

Redaktör:

Per H. Ramqvist
epost: per.ramqvist@arke.umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist

Engelsk språkgranskning

Sees-editing Ltd, UK

ISSN 0284-558x

Tryck:

Original, Umeå
2010

Innehåll

<i>Per H. Ramqvist</i> Förord	v
<i>Thomas B. Larsson</i> Människan och älgen vid Bastuloken. En delundersökt bolplatsvall från neolitikum i Västernorrland	1
<i>Ola George</i> Rösegravar och näringsfång i ny belysning	17
<i>Ove Hemmendorff</i> Långsiktigt hållbara lokaliseringar. Makt, kult och platskontinuitet på Frösön	37
<i>Marta Lindeberg</i> Gravar med järnkittlar i Medelpad och Hälsingland. Högom och de vendeltida järnkittelgravarna	83
<i>Magnus Källström</i> Runorna norr om Ödmården. Om vikingatida skrifttraditioner och missionsbiskopen som blev norrlänning	109
<i>Staffan Mjönes</i> Det uppochnedvända trädet. Vikingar och samer i Överhogdalsbonad III	133
<i>Ingela Bergman</i> Finnar, lappar, renar och bönder. Om medeltida befolkningsgrupper och näringar avspeglade i ortnamn i Bottenvikens kusttrakter	167
<i>Anders Huggert</i> En nådastötsdolk i senmedeltidens Bygdeå	193
<i>Ewa Ljungdahl</i> En gåtfull fornlämning i jämtlandsfjällen	217

Runorna norr om Ödmården

Om vikingatida skriftraditioner och missionsbiskopen som blev norrlänning

Magnus Källström

English summary

About 40 runic inscriptions have been recorded from Norrland (but not Gästrikland). Most of these belong to the late Viking Age and consist of memorial inscriptions carved on standing stones. Even though this corpus is very small, the inscriptions show many interesting features with respect to the use of runes. Several different runic systems are represented and the writing practices embrace both conservative traits and some new innovations.

In previous research it has been stressed that the rune-stones in Norrland are closely connected to the runic tradition in Uppland, and that many of the rune-carvers in this area were influenced by the writing practices of the renowned upplandic rune-carver Åsmund Käresson. Some scholars have even suggested that the latter might be identical with Osmundus, a missionary bishop of English origin mentioned by Adam of Bremen. This idea has been rejected by others but, as shown in this paper, there are also good reasons to question whether Åsmund really originated from Uppland. It seems more likely that he was raised somewhere in northern Sweden, which offers a better explanation for the correspondence between his way of writing runes and the conventions used on the rune-stones in Norrland.

It is also argued that the writing traditions found in the runic inscriptions in northern Sweden might be the result of indigenous development of the runic alphabet with roots back in the early Viking Age.

Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, Förvaltningsavdelningen, Box 1114, SE-621 22 Visby, Sweden. magnus.kallstrom@raa.se

Inledning

De norrländska runinskrifterna är inte särskilt många. Om man undantar Gästrikland, rör det sig sammanlagt om ett drygt 40-tal, men bland dessa finns några av de märkligaste som har bevarats till vår tid. Hit hör järnringen från Forsa kyrka i Hälsingland, som bär Nordens äldsta lagbud i original, Frösöstenen i Jämtland, som omtalar vem som lät kristna detta landskap och Malstastenen i Hälsingland, där man bl.a. kan följa en vikingatida storbondesläkt i sju släktled. De övriga inskrifterna är i de flesta fall av mera ordinärt slag. I regel rör det sig om senvikingatida

Magnus Källström (f.1964). Fil. dr, innehåller f.n. en postdoktoral tjänst inom runforskningsområdet vid Förvaltningsavdelningen, Riksantikvarieämbetet, Visby. Disputerade vid Stockholms universitet 2007 på en avhandling vikingatida runristare och skriftmiljöer. På 1990-talet bl.a. verksam som arkeolog och antikvarie vid Stockholms stadsmuseum och senare som vik. universitetslektor vid Institutionen för nordiska språk. Det nu pågående forskningsprojektet, som finansieras av Vitterhetsakademien och Riksbankens jubileumsfond, handlar om olika skriftraditioner under vikingatid med utgångspunkt från det uppländska runinskriftsmaterialet

Fig. 1. Spjutspets av skiffer (drygt 10 cm lång), med runor från Älgsjö by i Åsele socken, Lappland. Runorna är av urnordisk typ. Foto Bengt A. Lundberg/ATA.

minnesinskrifter, som meddelar att en eller flera personer har låtit resa stenen till minne av en avliden släkting. Dessa skiljer sig inte nämnvärt från de runstenar som förekommer i andra delar av Sverige, men beträffande runbruket uppvisar de flera originella drag, som låter oss ana ett större sammanhang.

Vad man vet i dag skapades runorna förmodligen någon gång under det första århundradet efter Kristi födelse, antagligen med det latinska alfabetet som förebild. Denna runrad, som bestod av 24 tecken, verkar ha fått en snabb spridning och redan efter några hundra år finner vi spår av den från det nuvarande Rumänien i öster till Storbritannien i väster. Detta skriftsystem har säkert också varit känt i högstatusmiljöer i Mellannorrland under romersk järnålder och folkvandringstid, även om det ännu saknas konkreta spår. Det närmaste vi kommer är inskriften på en spjutspets av skiffer (fig. 1), som påträffades 1896 i samband med anläggandet av militärväg mellan Älgsjö och Lycksele i Lappland (SHM 13168, Snædal et al. 1988:245ff). Inskriften kan läsas **bjro-...**, vilket inte direkt ger någon språklig mening. Runorna har ansetts härröra från perioden 400-600, men det är möjligt att de är äldre (Imer 2007 Katalog:468).

Fig. 2. Järningen från Forsa kyrka i Hälsingland (Hs 7), som är ristad på båda sidor. Inskriften består av kortkvistrunor och innehåller ett långt lagbud. Foto Bengt A. Lundberg 1993/ Kulturmiljöbild.

Nästa gång som bruket av runor har dokumenterats i något av Norrlandslandskapen är på den ovan nämnda järningen från Forsa (fig. 2) och då befinner vi oss i vikingatid. Vid denna tid hade runraden i Norden reducerats till ett system med endast 16 tecken. Inskriften på Forsaringen utgörs av s.k. kortkvistrunor, vilket är samma typ av tecken som förekommer på den berömda Rökstenen i Östergötland (Ög 136). Längre trodde man att inskriften från Forsa var medeltida och att den var tillkommen i början av 1100-talet, men i dag är alla runologer överens om att den måste tillhöra vikingatiden (se Brink 1996). Några har velat datera den så tidigt som till 800-tal, men vissa språkliga drag talar för att den är något senare. Namnet *Anundr* skrivs t. ex. **anunr** med **r** i stället för **ᚱ** efter s.k. dental konsonant, medan man på Rökstenen (som brukar dateras till just 800-tal) finner det äldre bruket med **ᚱ** (t. ex. i **histr** "häst"). En datering till (tidigt?) 900-tal verkar därför troligare.

Forsaringen är den enda av Norrlands runinskrifter som tillhör denna del av vikingatiden. Huvudmassan av runstenarna har i stället tillkommit i vikingatidens slutskede, dvs. under 1000-talet. I Hälsingland finns de flesta i trakten av Hudiksvall, men runstenstraditionen har också följt vattensystemen med nedslag inåt landet i Bollnäs, Järvsö och Ljusdal. Runstenarna i Medelpad har ett liknande spridningsmönster och uppträder i de centrala delarna av landskapet i anslutning till Ljungan och Selångersån. Jämtlands enda runsten står som nämnts på Frösön vid Östersund.

Ser man till den ornamentala utformningen är de norrländska runstenarna i regel ganska enkla, och de ger ett relativt ålderdomligt intryck. Enligt den typologi som har upprättats av Anne-Sofie Gräslund (t. ex. 2006) tillhör de nästan genomgående hennes äldsta stilgrupper och det är endast ett fåtal som ska ha tillkommit efter ca 1050 (se Lager 2002:92). Det verkar alltså som om runstenssedan i de norrländska kustlandskapen har etablerats relativt tidigt, förmodligen redan omkring år 1000, men att den klingat av redan efter ett halvsekel. De flesta av stenarna är försedda med kors, vilket visar att de måste ha varit rotade i den kristna runstensresartradition, som från slutet av 900-talet började breda ut sig över Norden.

En norrländsk skriftkultur

Den vikingatida runraden - den s.k. futharken - brukar i handböckerna ofta återges i två skilda varianter: långkvistrunor och kortkvistrunor (se fig. 3). Långkvistrunorna, som ibland också kallas normalrunor, verkar

Fig. 3. De två huvudvarianterna av den yngre runraden som de ofta brukar presenteras i handböckerna. Överst långkvistrunor och nederst kortkvistrunor. Efter Wessén 1957 (här något bearbetad).

Fig. 4. Detalj av Malstastenen från Hälsingland (HS 14). Inskriften är i sin helhet ristad med stavlösa runor. Notera den trekantiga formen på flera av runtecknen. Foto Magnus Källström 2009.

vara en direkt utveckling ur den äldre 24-typiga runraden, medan kortkvistrunorna ser ut som en förenkling. Om det som vi i dag kallar långkvistrunor och kortkvistrunor verkligen har existerat som två skilda system är omdiskuterat (Barnes 2006), men de uppvisar åtminstone under äldre vikingatid en ganska klar geografisk fördelning. Långkvistrunorna dominerar i Danmark, medan kortkvistrunorna är i majoritet i Sverige och Norge (se t. ex. Wessén 1957:7ff.). Under 1000-talet blir långkvistrunorna även de dominerande på svenskt område och det är vanligtvis dessa runor som möter på runstenarna söder om Mälaren. Norr om Mälaren är inte skriftsystemet lika renodlat, utan många av inskrifterna har inslag av runor av kortkvisttyp, framför allt **† n** och **† a**, men även **† s** och **† t**.

De norrländska runinskrifterna är kanske mest kända för en tredje variant av den vikingatida runraden, nämligen de s.k. stavlösa runorna (fig. 4). Dessa bygger på en princip, där den lodräta huvudstaven i runorna har uteslutits, så att i många fall endast bistaven återstår (se t. ex. Peterson 1994, Fridell 2000). Man har tänkt sig detta som en sorts snabbskrift, ursprungligen skapad för att rista i trä, vilket också har

avspeglar sig i runornas former. Flera av tecknen har nämligen en trekantig form, som imiterar det märke som en knivsudd ger i ett mjukare underlag. Tidigare kallades dessa runor också för hälsingerunor, eftersom de främst var kända från fem runstenar inom ett begränsat område runt Hudiksvall i Hälsingland. Vissa stavlösa runor - i huvudsak **u** och **r** - finns dock även på runstenar i Medelpad, och detta teckensystem har också använts på några runstenar i Södermanland och på lösföremål från Sigtuna i Uppland. Dessutom har en nästan komplett futhark ristad med stavlösa runor dykt i ett tidigmedeltida sammanhang i Bergen i Norge (se Peterson 1994:243f). Detta visar att kunskapen om de stavlösa runorna har varit betydligt mera spridd än vad runstenarna först låter oss ana.

På de flesta av de norrländska runstenarna används inte stavlösa runor utan en blandning av långkvistrunor och kortkvistrunor, men med ett påfallande stort inslag av de senare. Däremot är det ganska få inskrifter som innehåller den renodlade långkvistvarianten, vilken är närmast enarådande i Södermanland och som också har varit vanlig i Uppland.

Skriftbruket i Norrland uppvisar också en hel del ålderdomliga drag, t.ex. saknar många inskrifter helt ordskillnad. Runorna löper istället ofta i enda lång följd, som t. ex. på Bergastenen i Njurunda utanför Sundsvall (M 3, fig. 5):

alrpuþraksihraifritustinþinabtirkiskikifapursinakabtirtisimuþursina

Det är här upp till läsaren att försöka avgöra vad gränserna mellan orden går, vilket givetvis måste ha inneburit vissa problem. Dessutom är det vanligt i de norrländska runinskrifterna att ett runtecken inte upprepas om ett ord råkar sluta på samma runa som nästa ord börjar. Denna princip har Bergastenenens ristare utnyttjat i två fall. Runföljden **sihraifritu** ska utläsas som **sihraifr (r)itu** *Sigraifr rettu* "Sigrev uppreste" och **þinabtir** som **þina (a)btir** *þenna aftir* "denna efter". Den som känner dessa regler kan med viss möda nå fram till följande text (observera att namnet på fadern ännu inte är säkert tolkat):

*Alþruðr ok Sigraifr rettu stæin þenna aftir kiskik, faður sinn, ok aftir
Disi, móður sina.*

Fig. 5. Bergastenen i Njurunda utanför Sundsvall, Medelpad (M 3). Stenen är rest av Altrud och Sigrev efter deras föräldrar. Foto Bengt A. Lundberg 1999/ Kulturmiljöbild.

”Altrud och Sigrev uppreste denna sten efter **kiskik**, sin fader, och efter Dis, sin moder.”

Andra norrländska runinskrifter har skiljetecken, men dessa används ofta mycket sparsamt. Ett exempel är Nollbysten (M 1, fig. 6) i samma socken, där texten lyder:

× **barksuainuksihuastrukfripiraistustainpinsa** †
aftirburifapurisin † **infaþaihnmarkapi**

Bergsvæinn ok Sigfastr ok Friði raistu stæin þenna æftir Byri, faður sinn. En Farþegn markaði.

”Bergsven och Sigfast och Fride reste denna sten efter Byre, sin fader. Men Fartägn ristade.”

Fig. 6. Nolbysten i Njurunda socken, Medelpad (M 1). Stenen är signerad av ristaren Fartägn. Foto Bengt A. Lundberg 1999/ Kulturmiljöbild.

Inskriften innehåller endast tre skiljetecken, men de fyller uppenbarligen olika funktioner. Det inledande krysset visar var man ska börja läsa, medan det lilla lodräta strecket före ordet **aftr** ”efter” troligen har till uppgift att peka ut den dödes namn. Det sista skiljetecknet avskiljer ristarsignaturen från resten av texten.

Både det sparsamma bruket av skiljetecken och dubbelläsning av runtecken är annars typiska drag för inskrifter från äldre vikingatid. Det förekommer t. ex. på den ovan nämnda Rökstenen i Östergötland, som brukar dateras till mitten av 800-talet. Samma principer återfinns också på Forsaringen, där skiljetecken bara förekommer mellan längre avsnitt i texten. Dessutom är inskriftens början särskilt markerad genom tre lodräta streck omgivna av skiljetecken bestående av flera punkter. Ett annat ålderdomligt drag är att s.k. stungna runor som **t e, ʀ g**

och \mathfrak{y} , vilka dyker upp i andra delar av Norden redan omkring år 1000, i stort sett verkar vara okända i de norrländska runinskrifterna (Lagman 1990:134f.). Endast ett enda exempel förekommer (**eotalant** *Iamtaland* på Frösöstenen) och här verkar runan egentligen ganska omotiverad.

På flera runstenar i Medelpad förekommer dessutom ett originellt drag, nämligen att vissa runor som **f**, **þ**, **k** och **b** ibland är spegelvända (s.k. vändrunor). Att just dessa runor så konsekvent uppträder som vändrunor är annars är mycket sällsynt, och det verkar snarast röra sig om en lokal egenhet.

Också stavningsprinciperna i de norrländska runinskrifterna uppvisar drag som framstår som ålderdomliga om man jämför med sydligare landskap. Den s.k. åsrunan (som brukar återges med **o**) används för det mesta som tecken för nasalt *a*-ljud (som i franskans *en*), och endast i undantagsfall förekommer det yngre bruket där denna runa återger *o* (Williams 1990:176). De norrländska runristarna verkar också ha skiljt mycket noga på de båda *r*-ljud som fanns i språket och som hade olika runor i runraden, vilket inte alls är fallet i t. ex. Uppland vid samma tid (Larsson 2002:168). Ett tredje ålderdomligt drag är att man verkar ha bevarat den ursprungliga ljudförbindelsen *hr-* i början av vissa ord som **hrumuntr** *Hromundr* på Sunnåstenen (Hs 15) i stället för det yngre *Romundr*.

De norrländska inskrifterna innehåller dock inte bara sådant som kan verka ålderdomligt, utan det finns också drag som pekar framåt. På runstenarna i Medelpad används ofta **h**-runan som tecken för ett särskilt *g*-ljud (s.k. frikativt *g*, vilket ungefär motsvarande uttalet av *v* i danska *have*). Detta ljud finns t. ex. i namnet *Sigræifr*, som på Bergastenen skrivs **sihraifr**. Denna skrivning verkar i runinskrifterna tidigast förekomma i början av 1000-talet och då enbart på svenskt område, men den blir senare under medeltiden allmän i hela Norden. De medelpadska beläggen verkar här tillhöra några av de tidigaste förekomsterna, vilket är rätt anmärkningsvärt.

Runbruket på de norrländska runstenarna framstår alltså som speciellt på flera sätt. Inskrifterna ger exempel på olika teckensystem och lokala utvecklingar av den vikingatida runraden, samtidigt som en novation som bruket att stinga runor verkar ha varit i det närmaste okänd. Vad gäller stavningsprinciper har inskrifterna ofta en ålderdomlig prägel med undantag för bruket att använda **h**-runan för frikativt *g*.

Runristaren Åsmund Kåresson

I litteraturen betonas ofta ett samband mellan de norrländska runstenarna och det livskraftiga runstensmodet i framför allt Uppland. Det är dock främst en person som brukar figurera i detta sammanhang, nämligen den produktive runristaren Åsmund Kåresson, som var verksam i Uppland och Gästrikland. Han har signerat 20 inskrifter, men har sannolikt ristat ytterligare mellan 40 och 50 stenar. Ristningarna är spridda inom ett stort område som sträcker sig från Danderyd utanför Stockholm i söder till Gästrikland i norr, men där trakterna kring Uppsala ofta utpekats som ett kärnområde.

Åsmund anses vara den som banade vägen för den avancerade djurornamentik som man gärna associerar med de senvikingatida runstenarna, och man har traditionellt räknat honom som en relativt tidig runristare (t.ex. v. Friesen 1933:206ff, jfr Thompson 1975:152ff). Enligt denna uppfattning började han sin karriär redan på 1020-talet och var verksam fram till århundradets mitt. Dateringen bygger på att ett par av hans stenar är tillägnade personer som deltagit i Knut den stores erövring av England 1016-17, men också på en seglivad idé om att han skulle ha varit identisk med en engelsk missionsbiskop Osmundus, som enligt Adam av Bremen ska ha uppehållit sig hos sveakungen Emund Gamle i mitten av 1000-talet.

Identifikationen med den engelske missionsbiskopen är givetvis mycket fantasieggande. Enligt Adam hade denne Osmundus blivit sänd till Bremen för utbildning, men begivit sig till Rom för att vigas till biskop. Han blev dock nekad detta och lyckades först efter en kringflackande tillvaro bli ordinerad av en ärkebiskop i Polen. Därefter ska han ha sökt upp sveakungen och lögnaktigt påstått att han var utsedd till ärkebiskop över Sverige av påven i Rom. Osmundus såg också till att den missionsbiskop som Bremen hade utsett för detta uppdrag blev avvisad. Enligt en annan källa ska han efter tiden som biskop i Sverige ha slutat sina dagar omkring 1070 som en gammal och vördnadsbjudande man i klostret Ely i England, där han också ligger begravd (För ytterligare detaljer se t. ex. v. Friesen 1920).

En nyckelroll i denna identifikation spelade Järvstastenen (Gs 11, fig. 7) utanför Gävle i Gästrikland. Stenen är rest av tre bröder efter deras fader och avslutas med runorna **pasataimunt**, som står i korsets fot.

Fig. 7. Järvstastenen i Valbo socken, Gästrikland (Gs 11). Stenen är ristad Åsmund Kåresson. Den omtvistade runföljden **pasataimunt** står i foten till korset. Foto Magnus Källström 2004.

Det har gjorts många försök att tolka denna dunkla runföljd, men i slutet av 1800-talet förslog skalden och ledamoten i Svenska Akademien N. F. Sander (1896:44) att de återgav ett *pa sat Aimunt*, vilket han tolkade som ”då satt Emund” eller ”då var Emund konung, då innehade Emund kungastolen!”. Eftersom detta inte gärna kunde vara någon annan än Emund Gamle menade sig Sander (1896:46) kunna fastslå att Åsmund levte under den första hälften av 1000-talet. Det var också Sander (1897:6ff) som i en skrift året efter först framförde idén att Åsmund Kåresson kunde vara identisk med Osmundus.

Både Sanders tolkning av Järvstastenen och identifikationen med den engelske missionsbiskopen vann gillande hos uppsala-professorn Otto v. Friesen, som i flera sammanhang underbyggde dessa teser. Järvstastenen slutord antog han vara kraftigt förkortade pga platsbrist och menade att ristaren egentligen hade avsett ett **pa sat aimunt**<**r** (**kunukr**) **at ubsalum**> ”då residerade Emund som konung i Uppsala” (v. Friesen 1913:37). Han betonade också de starka kristna inslagen

i Åsmunds ristningar och att vissa detaljer kunde tyda på att han hade ett engelskt ursprung. Exempelvis finner man hos Åsmund ofta verbet *marka* ”märka” i stället för *rista*, vilket enligt v. Friesen (1933:210) berodde på ett lån från fornengelskans *mearcian*. Han pekade också på att Åsmund ofta använde **h**-runan (✱) som tecken för frikativt *g*, och menade detta berodde på ett inflytande från det anglosaxiska runalfabetet, där **j**-runan har denna form.

v. Friesen noterade också att det fanns stora likheter mellan Åsmunds sätt använda runorna och flera av de norrländska runristarna, och antog att detta måste bero på ett direkt inflytande från denne ristare. Det kanske mest slående exemplet är den runsten som 1875 påträffades i Attmarby i Medelpad (M 5, fig. 8) och som i dag står rest vid Attmars kyrka. Inskriften lyder:

**hokunlitrita¹stinþinobtirskuknabrupursin aukabti-alþrupi
mupursinokuphialþirasalauaukupmupir**

Hakon let retta stein þenna æftir Skygna, broður sinn, ok æftir Alþrudí, móður sína. Guð hialþi þæira salu ok Guð(s) móðir.

”Håkon lät uppresa denna sten efter Skygne, sin broder, och efter Altrud, sin moder. Gud och Guds moder hjälpe deras själ.”

Stenen uppvisar en rad likheter med Åsmunds mellansvenska ristningar, vilket gäller såväl runformer som stavning och ornamentik. Andra för Åsmund typiska egenheter är skrivningen **abti**[R] (och **obtir**) för *æftir* ”efter”, verbet *retta* ”uppresa” och utformningen av bönen där både Gud och Guds moder åkallas. Det enda som avviker är egentligen huggningstekniken, som är både ojämn och ganska osäker. v. Friesen (1934:45f.) drog därför slutsatsen att stenen måste vara ristad av en lokal förmåga efter ett detaljerat utkast av Åsmund. Han tänkte sig t.o.m. att den medelpadske ristaren kunde ha skaffat sig ett sådant utkast i samband med ett besök på distingsmarknaden i Uppsala.

Även på andra norrländska runstenar fann v. Friesen spår av influenser från Åsmund. Framför allt framhöll han Frösöstenen i Jämtland (fig. 9), som är signerad av runristarna Tryn och Sten, men som uppvisar stora likheter med den uppländska runstenskonsten (jfr även Williams 1996). Stenen är rest av Östman, Gudfast son, som där säger sig vara den som kristnade Jämtland (*Hann let kristna Iamtaland*). Enligt v. Frie-

Fig. 8. Runstenen från Attmarby i Medelpad (M 5). Stenen är rest av Håkon efter hans far Skygne och mor Altrud. Foto Magnus Källström 2006.

sen (1934:48) kunde denne Östman ha varit ”den svenske konungens representant i landet” och haft ”Frösö kungsgård i förläning”.

På 1970-talet granskade den amerikanske runologen Claiborne W. Thompson (1970, 1975:161ff) de olika argumenten för identifikationen av runristaren Åsmund med missionsbiskopen Osmundus, och kom fram till att inget av dem var bindande. För de avslutande runorna på Järvstastenen föreslog han en helt annan tolkning och han påpekade att verbet *marka* också fanns i andra germanska språk, och därför inte alls behövde var ett lån från fornengelskan. Inte heller fann Thompson något stöd för att Åsmunds bruk av **h**-runan för frikativt *g* skulle vara hämtat från det anglosaxiska runalfabetet, utan att den bättre kunde förklaras som en utveckling inom den 16-typiga futharken i Norden. Slutsatsen blev att det inte fanns något som tydde på att Åsmund och Osmundus var en och samma person.

På senare tid har även dateringen av Åsmunds ristningar till den första hälften av 1000-talet ifrågasatts. Han har visserligen ristat efter flera personer som tagit del av Knuts gäld, men dessa har alla återvänt

Fig. 9. Sveriges nordligaste runsten i vinterskrud. Stenen står på Frösön i Jämtland och är rest av Östman, Gudfasts son, som enligt inskriften "lät kristna Jämtland". Foto Bengt A. Lundberg 1986/Kulturmiljöbild.

till Uppland och stenarna behöver därför inte ha tillkommit så tidigt som på 1020-talet, utan de kan vara flera årtionden yngre. Följer man den kronologi för runstensornamentiken, som har föreslagits av Anne-Sofie Gräslund, tillhör visserligen några stenar säkerligen tiden före 1000-talets mitt, men de allra flesta verkar ha tillkommit först under århundradets senare hälft. Detta innebär också att Åsmund delvis blir samtida med ristare som han har ansetts vara förebilden för som exempelvis Fot och Öpir.

En senareläggning av Åsmunds verksamhet betyder dock inte att han ska fråntas rollen som den som introducerade den mer avancerade runstensornamentiken i Uppland. Detta är förmodligen riktigt, men det uppstår i stället en märklig diskrepans mellan ornamentiken och hans sätt att använda runorna. Åsmund har nämligen här flera drag, som framstår som ganska ålderdomliga. Han använder exempelvis sparsamt med skiljetecken, tillämpar principen med dubbelläsning av runor

samt använder aldrig stungna runor. Detta skiljer honom från ristare som verkade före honom i Uppland som t. ex. Ulv i Borresta, men också från hans yngre samtida Fot. Däremot överensstämmer både dessa och andra egenheter med de principer som har tillämpats på runstenarna i Norrland.

Det verkar ganska märkligt att han skulle ha utövat ett så stort inflytande på skriftbruket inom detta vidsträckta område, medan han i Uppland i detta avseende endast verkar ha haft någon enstaka efterföljare. Samtidigt ska de norrländska runristarna främst ha tagit efter hans sätt att skriva, men bara i undantagsfall försökt efterlikna hans ornamentik och i stället valt ett äldre formspråk.

Att det här är något som inte riktigt går ihop är uppenbart. Ska man kanske i stället vända på innovationsförloppet och tänka sig att det är Åsmund som har påverkats av skriftbruket i Norrland i stället för tvärtom? Idén kan vid första påseende verka lika djärv som Sanders identifikation med missionsbiskopen Osmundus, men det finns faktiskt en hel del som pekar i just denna riktning. Även om de flesta av Åsmunds ristningar av stilhistoriska skäl bör placeras efter mitten av 1000-talet, finns en liten grupp av stenar som tillhör Gräslunds stilgrupp Pr 2, som hon daterar till perioden ca 1020-50 (Gräslund 2006:126). Till dessa hör den ovan nämnda Järvstastenen i Gästrikland, och i samma område finns ytterligare stenar av liknande typ: Lundstenen i Valbo (Gs 12, nu vid kyrkan), Söderbystenen i samma socken (Gs 13, nu i Trefaldighetskyrkan i Gävle) och Flerängstenen (U 1149) i Älvkarleby. Det rör sig om mycket välgjorda monument med långa inskrifter och smakfull ornamentik. Två av dessa stenar har Åsmund signerat tillsammans med en annars okänd ristare Sven, vilken märkligt nog båda gångerna nämns först i signaturen: *Svæinn ok Ásmundr þæir markaðu* ”Sven och Åsmund de ristade” (Gs 13), *Svæinn ok Ásmundr markaðu stein þenna* ”Sven och Åsmund ristade denna sten” (U 1149). Det ligger nära till hands att anta att denne har haft huvudansvaret för stenarna och att det är han som har invigt Åsmund i ristningskonsten (jfr Thompson 1975:160). I så fall kan Åsmund ha påbörjat sin ristarkarriär i Gävletrakten för att senare verka i Uppland.

Det finns samtidigt indicier som talar för att han ursprungligen kan ha haft sin hemvist ännu längre norrut. Både på Järvstastenen och på en runsten vid Vedyxa i Danmarks socken utanför Uppsala (U 956) kallar

sig Åsmund *Kara sunn* dvs ”Kåres son”. Att ett sådant attribut förekommer i anslutning till ristarnamnet är inte särskilt vanligt på runstenarna, men just i de norrländska runinskrifterna finns ytterligare två exempel: *Hromundr Hæ-Gylfis sunn* på Malstastenen (Hs 14) och *Brusi Asbiarnar sunn* på en runsten vid Hälsingtuna kyrka (Hs 10). Dessutom är det i de norrländska runinskrifterna inte ovanligt att ett sådant attribut har knutits till resaren av stenen, som exempelvis den ovan nämnde *Austmaðr Guðfastar sunn* på Frösöstenen. Som nämnts använder Åsmund i sina signaturer ofta verbet *marka* ”märka” i stället för *rista* ”rista”. I Uppland är han nästan helt ensam om detta, men i Hälsingland och Medelpad förekommer detta verb i signaturerna hos minst fem olika ristare.

En egenhet hos många uppländska runristare är att de gärna utelämnar *b*-ljudet framför vokal och skriver **an** i stället för **han** ”han” eller **akua** i stället för **hakua** ”hugga”. Vissa lägger t. o. m. till ett **h** där ett sådant aldrig har funnits och återger t. ex. ordet **ut** ”ut” som **hut**. Denna osäkerhet beträffande *b*-ljudet är ett drag som ännu i modern tid har varit utmärkande för Roslagsdialekterna, där det kan heta *'avet* i stället för *havet* och *Hösterman* i stället för *Österman*. Runinskrifterna visar att detta dialektdrag måste ha haft en större utbredning i Uppland under vikingatiden (se karta i Thompson 1975:53), och det uppträder redan hos de äldsta runristarna i början av 1000-talet. Åsmund skriver däremot alltid ut **h** och gör också de norrländska runristarna. Detta tyder på att Åsmund inte har varit upplänning från början.

Det starkaste indiciet finns dock på Järvstastenen, där alla tre **b**-runorna av någon anledning är bakvända. Det gäller också en av **þ**-runorna på den ovan nämnda runstenen vid Vedyxa (U 956), som av ornamentiken att döma är ungefär samtida med Järvstastenen. Som den uppmärksamme läsaren kanske har lagt på minnet är denna typ av vändrunor ett drag som är särskilt utmärkande för de medelpadiska runstenarna. Att ristarna bakom dessa stenar skulle ha plockat upp denna egenhet från Åsmund genom de enstaka förekomsterna på de avlägsna runstenarna vid Järvsta och Vedyxa verkar högst osannolikt. Betydligt enklare är att tänka sig att Åsmund har haft sitt ursprung i just Medelpad och att han medvetet eller omedvetet har anslutit till en skrifttradition som han kände sedan barnsben.

Runstenen vid Attmarby (M 5, fig. 8) behöver då inte vara ristad av en efterföljare, utan kan i stället vara utförd av Åsmund själv, men

tillkommen under en tid då han var ung och ännu ganska oerfaren. Ornamentiken liknar den på hans äldsta stenar i Gästrikland och Uppland, och att huggningstekniken är något osäker kan bero på att detta är ett av hans allra tidigaste verk.

Runstenen från Attmarby är samtidigt den ståtligaste i hela Medelpad, och man skulle kunna hävda att det i stället är den som har tjänat som mönster för skriftbruket på många av de övriga runstenarna i Medelpad. Man stöter dock i så fall på vissa kronologiska problem. Stenen är nämligen rest bl.a. efter en kvinna, som bär det egenartade namnet *Alþruðr*. Detta namn är endast känt från ytterligare en enda källa i hela Norden, nämligen den ovan nämnda Bergastenen (M 3, fig. 5) i Njurunda, som är rest av Altrud och Sigrev efter deras fader och moder. Med tanke på namnets sällsynthet verkar det mycket sannolikt att det är samma kvinna som avses, och Bergastenen måste i så fall vara den äldre av de två. Det är då särskilt intressant att konstatera att denna inskrift innehåller många av de skriftdrag som annars brukar associeras med Åsmund: inslaget av kortkvistrunor, dubbelläsning av runor, **h**-runan som tecken för frikativt *g*, skrivningen **abtir** för *aftir* och verbformen *retta* ”uppresas”. Dessutom uppträder **p**-runan flera gånger som vändruna i denna inskrift. Dessa skriftdrag måste alltså ha varit rotade i den lokala skriftraditionen långt innan runstenen vid Attmarby restes.

Att Åsmund har varit verksam högre upp i landet än Gävletrakten visar också ett fragmentariskt, men mycket intressant runstensfynd som gjordes på 1920-talet i samband med skogssådd på Sundsmarnäset i Axmar, Hamrånge socken, i nordöstra Gästrikland (Gs 21). I en såningsruta bara några decimeter under markytan påträffades då tre fragment, som uppenbarligen har tillhört en runsten ristad av Åsmund (Källström 2007:288f.). Fragmenten skickades till Historiska museet i Stockholm, men tyvärr kom aldrig någon efterundersökning till stånd och den exakta fyndplatsen går inte längre att utpeka (se Hamrånge Raä 145:1-2). Att en runsten av Åsmund dyker upp på denna plats kan knappast bero på någon tillfällighet. Axmar verkar ha utgjort den nordligaste utposten i Svealand före gränsskogen Ödmården mot Hälsingland, och här finns också Gästriklands enda storhög, vilken har daterats till yngre järnålder (Bratt 2008:34 med hänvisn.). Förmodligen har platsen utgjort en viktig kommunikationspunkt redan under denna tid.

Den norrländska runtraditionens rötter

Om det scenario som har tecknats ovan stämmer kan Åsmund ha vuxit upp någonstans i Medelpad och där tillägnat sig den variant av det vikingatida skriftsystemet som användes i trakten. Runstensornamentiken och huggningstekniken har han senare lärt av en ristare Sven i Gästrikland innan började verka som självständig runmästare i framför allt Uppland. Att många av de norrländska runristarna skriver på samma sätt som Åsmund beror förmodligen inte på något inflytande från honom, utan på att de alla har lärts upp i samma skrifttradition. Denna skrifttradition verkar ha varit gemensam för de norrländska landskapen, men är inte begränsad till dessa, utan har även haft motsvarigheter i Gästrikland och i den nordligaste delen av Uppland, framför allt i kusttrakterna (se Källström 2007:296). Spridningen av de bevarade runstenarna tyder på att kontakterna främst har gått via vattenvägarna. Hur gammal denna tradition är i området går inte att säga, eftersom de flesta av stenarna verkar tillhöra ett mycket kort tidsskede, den första hälften av 1000-talet. Att många av inskrifterna består av en blandning av kortkvist- och långkvistrunor samtidigt som flera ålderdomliga skriftdrag har behållits pekar dock på att tradition bör ha haft en viss hävd.

Inskriften på den ovan nämnda järnringen från Forsa kyrka i Hälsingland (Hs 7) består som nämnts enbart av kortkvistrunor, men innehåller flera av de drag som återfinns i de yngre inskrifterna i området som dubbelläsning av runor och det sparsamma bruket av skiljetecken. Forsaringen måste ha tillkommit under en tidig del av vikingatiden, snarast omkring år 900, och textinnehållet är mycket avancerat. Det rör sig om en juridisk text, som redogör för böter som ska betalas vid en viss lagöverträdelse (om tolkningen se t.ex. Brink 1996, jfr även Källström 2007:200f.). En sådan text kan inte ha skapats ur intet, utan den måste både ha haft föregångare och efterföljare i området, även om några sådana texter inte har bevarats till vår tid.

Det är inte orimligt att skriftbruket på de senvikingatida runstenarna i Norrland ytterst går tillbaka på den skrifttradition som vi finner på Forsaringen, vilken i sin tur visar släktskap både med Rökstenen i Östergötland och vissa tidigvikingatida runstenar i Mälardalen som Kärnbostenen (Sö 176) och Birkastenen (U 4). Kanske är det t.o.m. så att de norrländska runstenarna speglar en skriftkonvention, som tidigare har varit ganska allmän även längre söderut i Sverige, men som

trängts undan i samband med det uppblomstrande runstensmodet under 1000-talet, där långkvistrunorna i stället var de dominerande.

Utformningen av de enskilda runtecknen på många norrländska runstenar ger också en antydning om att runor här måste ha ristats i annat material än sten. Som nämnts imiterar några av de stavlösa runorna det trekantiga spåret av spetsen av en kniv. Man kan också lägga märke de tätt packade och gärna bakåtlutande runorna på exempelvis Nalbystenen (fig. 6), som även de leder tankarna till något som har ristats med kniv i trä. Kanske var runmästarna bakom många av de norrländska runstenarna egentligen mer vana vid detta verktyg och underlag än att hugga med hammare och mejsel i sten.

Medeltida runkunskap i norr

Som bekant upphörde inte runorna att brukas i och med vikingatidens slut, utan de användes också under en stor del av den medeltida perioden. Ofta finner man dem knutna till två särskilda miljöer: kyrkobyggnaden och den medeltida staden. Några tidigmedeltida städer fanns inte i Norrland och de ganska få medeltida inskrifterna från detta område verkar alla ha ett samband med den kyrkliga miljön. Från Delsbo kyrka i Hälsingland finns exempelvis en dörring av järn från 1200-talet (Hs 19), som bär följande slutrimmade text:

**sia : ma : þu : a · mkh : æi : maþu : fa : mik : kunnar : kærpi : mik
: kirkain : a : mkh : saluk maria**

Sea ma þu a mik. Æi ma þu fa mik. Kirkian a mik. Gunnarr garði mik.

Salug Maria!

”Se kan du på mig. Ej kan du få mig. Kyrkan äger mig. Gunnar gjorde mig. Salig Maria!”.

Som framgår av ovan används här skiljetecken i stort sett mellan varje ord i inskriften. Visserligen kan några av dem ha tillkommit på 1700-talet, då ringen enligt uppgift ska ha huggits upp på nytt (se Åhlén 1994:45 med hänvisn.), men avbildningar gjorda av Johannes Bureus i början 1600-talet visar att de flesta av dessa skiljetecken fanns med redan från början. Inskriften innehåller också andra drag som är typiska för de medeltida runorna, t. ex. att ristaren har en speciell æ-runa, som har samma form som den vikingatida långkvistrunan för a (𐌺), medan a-

Fig. 10. Sländtrissan från Lunne i Brunflo socken i Jämtland. Inskriften löper runt hela kanten av sländtrissan. På bilden ser man de runor som bildar namnet *Ingivaldr*. Foto Nils Lagergren 1970/Runverket, Riksantikvarieämbetet.

runan motsvarar den vikingatida kortkvisttypen (†). Denna differentiering tror man beror på inflytande från det latinska alfabetet. Ett annat exempel på ett sådant inflytande är dubbelteckningen av **n**-runan i namnet *Gunnarr* (**kunnar**), något som aldrig skulle förekomma i en vikingatida runinskrift. Dessutom kan det noteras att ristaren har begått en del misstag, och bl. a. ristat **kirkain** i stället för **kirkian**.

En annan medeltida runinskrift finns i Hackås kyrka i Jämtland, där någon har ristat in en futhark i en putsfog mellan stenarna på utsidan av det gamla korets sydmur (Hackås Raä 90:1, Persson 2004:5, 8). Runorna var tidigare täckta av ett putslager och upptäcktes först 1959 i samband med kyrkans renovering. Denna del av kyrkan antas ha uppförts under 1100-talets senare hälft (Persson 2004:4). Slutligen finns från Lunne i Brunflo socken i samma landskap en sländtrissa av täljsten (fig. 10), som bär följande text: **+ pahsportanti : salusabænti : ingiua(†)tr Pax portanti, salus habenti. Ingivaldr** "Frid för den som (detta föremål) bär, välgång för den som (det) äger. Ingevald" (Svärdström 1970:86, jfr Jansson 1970:4). Enligt Sven B. F. Jansson (1970:5) talar runornas former och ljudvärden

för att den ska dateras ”till 1200-talet, kanske snarast dess förra hälft”. Sländtrissan tillhör numera Historiska museet i Stockholm (SHM 28996).

Om man undantar personnamnet *Ingvialdr* är texten på latin, vilket hänvisar till ett kyrkligt sammanhang. Fyndplatsen ligger dessutom intill den gamla pilgrimsvägen mot Trondheim. Inskriften behöver därför inte ha tillkommit i Jämtland, utan kan mycket väl ha skapats någon annanstans. Namnet *Ingvialdr* är känt från alla de nordiska länderna, men det är särskilt vanligt i Sverige, där det förekommer redan på runstenarna i framför allt Mälardalen. I Norge dyker det upp först upp på 1300-talet, och antas därför vara lånat från Sverige (se SMP 3 sp. 753 med hänv.). Detta talar för att sländtrissans Ingevald kan ha kommit från svenskt område.

Det är inte lätt att med utgångspunkt från de få fynd som i dag är kända säga något bestämt om hur levande runkunskapen har varit i Norrland under medeltiden. Förmodligen beror dock denna fattigdom mera på en tillfällighet. De många fynd som har gjorts i svenska medeltidsstäder tyder på ett ganska omfattande bruk av runskrift långt upp i högmedeltiden, och från vårt närmsta grannland i väster finns rikligt med medeltida runinskrifter i trä från både profana och kyrkliga miljöer. I Norrland kan man tänka sig att såväl avsaknaden av medeltida stadsbildningar som de långa avstånden och bevaringsförhållanden ha spelat in.

Slutord

Trots att de norrländska runinskrifterna inte är särskilt många ger de en intressant inblick i runbruket under skilda tider. Framförallt kan de bidra till att öka vår kunskap om den vikingatida runskriftens historia. Den bild som här har tecknats är delvis preliminär och den kommer i framtiden förhoppningsvis att kunna kompletteras. Framför allt skulle det behövas mer utförliga beskrivningar av många av de norrländska runinskrifterna, där det fortfarande finns många läsnings- och tolkningsproblem kvar att lösa.

Den som skriver detta genomför just nu ett större forskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet som rör just vikingatida skriftrationer. Studien utgår visserligen från det uppländska materialet, men i projektplanen ingår också att göra jämförelser med andra områden. Norrlandslandskapen utgör utan tvivel ett av de viktigaste och jag hoppas kunna återvända till dessa inskrifter inom en snar framtid.

Referenser

- Barnes, Michael P. 2006. Standardised futharks. A useful tool or a delusion? *Runes and their secrets. Studies in runology*:11-29 (eds. Stoklund, Marie et al.). Copenhagen.
- Bratt, Peter 2008. *Makt uttryckt i jord och sten. Stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm Studies in Archaeology 46. Stockholm.
- Brink, Stefan 1996. Forsaringen. Nordens äldsta lagbud. *Beretning fra femtende tverfaglige vikingesymposium* 15:27-55 (red. Roesdahl, Else & Meulengracht Sørensen, Preben). Højbjerg.
- Fridell, Staffan 2000. De stavlösa runornas ursprung. *Saga och sed* 2000:85-100.
- Friesen, Otto v. 1913. *Upplands runstenar. En allmänfattlig öfversikt*. Uppsala.
- Friesen, Otto v. 1920. Asmund Karesson. *Svenskt biografiskt lexikon* 2:375-379. Stockholm.
- Friesen, Otto v. 1933. De svenska runinskrifterna. *Runorna*:145-248 (red. Friesen, Otto v.). Nordisk kultur 6. Stockholm–Oslo–København.
- Friesen, Otto v. 1934. Ett par medelpadska runstenar. *Ångermanland–Medelpad. Årsbok för Västernorrlands läns hembygdsförbund* 1934:41-51.
- Gräslund, Anne-Sofie 2006. Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. *Runes and their secrets. Studies in runology*:117-39 (eds. Stoklund, Marie et al.). Copenhagen.
- Gs + nr = nummer i *Gästriklands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson. 1981. Sveriges runinskrifter 15:1. Stockholm.
- Hellbom, Algot 1979. *Medelpads runstenar*. Sundsvalls museum. Sundsvall.
- Hs + nr = nummer i Åhlén, Marit 1994. Runinskrifter i Hälsingland. *Hälsinglands bebyggelse före 1600* (red. Brink, Stefan). Bebyggelsehistorisk tidskrift 27:33-50.
- Imer, Lisbeth 2007. *Runer og runeindskrifter. Kronologi, kontekst og funktion i Skandinaviens jernalder og vikingetid*. Tekst. Katalog. København.
- Jansson, Sven B. F. 1970. *Den runristade sländtrissan från Brunflo*. Brunflo Hembygdsförenings skriftserie 2. Brunflo.
- Källström, Magnus 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Stockholm studies in Scandinavian philology. N.S. 43. Stockholm.
- Lager, Linn 2002. *Den synliga tron. Runstensors som en spegling av kristnandet i Sverige*. Occasional papers in archaeology (OPIA) 31. Uppsala.
- Lagman, Svante 1990. *De stungna runorna. Användning och ljudvärden i runsvenska steninskrifter*. Runrön 4. Uppsala.
- Larsson, Patrik 2002. *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. Runrön 17. Uppsala.
- M + nr = nummer i Hellbom 1979.
- Persson, Mats 2004. *Hackås kyrka*. 3. uppl. Jämtlands kyrkor 27. Östersund.

- Peterson, Lena 1994. The Graphemic System of the Staveless Runes. *Proceedings of the third international symposium on runes and runic inscriptions, Grindabeim, Norway, 8–12 August 1990*:223-252 (ed. Knirk, James E.). Runrön 9. Uppsala.
- Raä + nr = nummer i Riksantikvarieämbetets digitala fornminnesregister, FMIS. < <http://www.raa.se/cms/fornsok/start.html>>
- Sander, N. F. 1896. *Marmorlejonet från Piræus med nordiska runinskrifter. En undersökning och förklaring*. Stockholm.
- Sander, N. F. 1897. *Runinskrifter ånyo granskade*. Stockholm.
- SHM = Statens historiska museum, Stockholm. Inventariefilagorna finns tillgängliga i den digitala katalogen på Internet. < <http://mis.historiska.se/mis/sok/sok.asp>>
- SMP = *Sveriges medeltida personnamn*. [Numera:] Utg. av Språk- och folkminnesinstitutet. 1–. 1967ff. Uppsala.
- Snædal, Thorgunn, Stoklund, Marie & Åhlén, Marit 1988. Runfynd 1987. *Fornvännen* 83:234-250.
- Svärdström, Elisabeth 1970. Ett skrivdon med runinskrift från Lödöse. *Fornvännen* 65:81-89.
- Sö+ nr = nummer i *Södermanlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén. 1924–36. Sveriges runinskrifter 3. Stockholm.
- Thompson, Claiborne W. 1970 (tr. 1971). A Swedish Runographer and a Headless Bishop. *Medieval Scandinavia* 3:50–62.
- Thompson, Claiborne W. 1975. *Studies in Upplandic runography*. Austin, Texas–London.
- U + nr = nummer i *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B.F. Jansson. 1–4. 1940–58. Sveriges runinskrifter 6–9. Stockholm.
- Wessén, Elias 1957. *Om vikingatidens runor*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Filologiskt arkiv 6. Stockholm.
- Williams, Henrik 1990. *Åsrunan. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter*. Runrön 3. Uppsala.
- Williams, Henrik 1996. Runjämtsken på Frösöstenen och Östmans bro. *Jämtlands kristnande*:45-63 (red. Brink, Stefan). Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 4. Uppsala.
- Ög + nr = nummer i *Östergötlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate. 1911–18. Sveriges runinskrifter 2. Stockholm.

